

FATABUREN

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1960

Handtaget på en hyvel, som tillhört en norsk bygdekonstnär, träsnidaren och målaren Iver Gundersen Övstrud, född i Numedal år 1711 och död på samma ort år 1775. Se sid. 290.

Redaktion:

GÖSTA BERG · SAM OWEN JANSSON

MARSHALL LAGERQUIST

Redaktör: Marshall Lagerquist

Omslagsbilden återger C. F. von Bredas porträtt av greve Gustaf Trolle-Bonde, målat i London 1794—95.
Tillhör greve Fredrik Ulf Bonde, Teleborg.
Se Brita Stjernswärds uppsats Från Gustaf Bondes
"grand tour" i denna årsbok.

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1960
Djuptrycksplanscher från Nordisk Rotogravyr

CECILIAS BOD

Ett uppländskt 1500-tals monument

av John Granlund

Reser man över Lillkyrka till Enköping kan man taga vägen över herrgården Eka i det uråldriga Trögd i hjärtat av det gamla "Svea rike". Klämd av moderna nyttohus, ovårdad och lämnad åt sitt öde ligger på vänster hand ett stycke från vägen en reslig knuttimrad byggnad med knutkedjor av mäktigt timmer. Den tjänstgör till vissa delar som visthusbod och spannmålsmagasin. Byggnaden besökes av turister som reser genom Uppland, lockade dit av romantiska sägner.

För 104 år sedan kom konst- och kulturforskaren Nils Månsson Mandelgren till Eka. Han gjorde en uppmätning och några teckningar av byggnaden, som då var i bättre skick än nu. Teckningarna förvaras i Mandelgrenska samlingen vid Lunds universitet. Mandelgren har antecknat om boden: "Byggd av Cicilia Wasa G I (:s) mor". Det låter föga tillförlitligt men kan vara en lapsus calami. Cirka 70 år senare, när dåvarande föreståndaren för Nordiska museets högre ståndsavdelning med sina medarbetare gjorde en undersökning och uppmätning av denna byggnad på Eka, noterade arkitekten att det gällde Cecilias av Eka bod, kallad Kråkvilan. Formellt var ju denna beteckning riktigare, men då uppstod frågan: kan det vara en medeltidsbyggnad?

År 1950 ombad Nordiska museets nuvarande styresman mig att söka reda ut traditionerna kring denna byggnad och dess byggnadshistoria. Så kom det sig att jag år 1957 befann mig på Eka gård med ett litet samspelt forskarlag.

Eka ligger vid Mälaren alldeles norr om Ekaviken. Gården höjer sig föga över sankmarkerna men ligger idylliskt. Från man-

gården har man en betagande utsikt åt alla håll. Åt sjösidan förvånar man sig på hösten över vassrikedomen i Mälaren. Man ser båttrafiken mellan Stockholm och Enköping. Åt norr och öster utbreder sig leende åkrar och ängar och åt väster ser man brynet av Hörnö och Trögds skogsallmänning. Hur herrgården ter sig, visar den här återgivna ritningen, som upprättades 1927. Mangården ligger i förnäm avskildhet från ekonomibyggnaderna, som är samlade på en tomt längre mot nordost.

Ätminstone sedan 1500-talet har gårdstomten på Eka varit delad i en mangård och en fägård, skilda åt av den bäck som mynnar i Ekaviken. Uppdelningen i mangård och fägård framgår bl. a. av en karta, som upprättades 1694. Denna uppdelning av gårdskomplexet är en exponent för en mellansvensk gårdstyp från 1600-talet, men typen har anor från medeltiden.

Ekaboden, som jag nu skall beskriva och diskutera, ligger bland ekonomibyggnaderna men hör snarast till det slags bodar, som man väntar sig finna i mangården. Den hör ej till en fägård. Inga märken tyder på att boden någonsin flyttats. Jag misstänkte därför att gården, innan den ovannämnda kartan upprättades, hade en mera samlad gårdsplan, vari boden eventuellt ingick som ett sidostycke. Bodan är nämligen äldre än alla husen i ekonomigården och mangården, den karolinska herrgårdsbyggnaden inbegripnen. Att denna misstanke var berättigad har jag fått bekräftat av en lagmansdom från 16/2 1582 (RA.Strödda domböcker 26), vari det heter, "attj förtidenn, då är Eka gård allenasth ther manngården står opå bliffuenn flytt och byggt in på Socknenns Allmenning, ther utj Eka gård och landbor hafva sampt med flere för — Tuu Sockners Inbyggier theris lått och anpartt, Män ingen änu vett, heller hafuer hört opå hvad tidh thett är skiett". Man kan emellertid fråga sig, om mangården då varit ståndsmässigt bebyggd, ty den nuvarande karaktärsbyggnaden synes vara uppförd till en del ovanpå det tegelbruk som stod i sitt flor vid 1600-talets mitt. Den mangård, som lagmansdomen 1582 omvittnar, behöver ej förutsättas vara utbyggd. Vittnesmålen i 1582 års dom har endast till uppgift att bevisa, att det området var hävdad som låg på andra sidan bäcken och ursprungligen tillhörde allmänningen.

"Cecilias bod", även kallad Kråkvilan, på Eka gård i Lillkyrka sn, Uppland. Foto från väster 1927 Gösta Berg.

Boden är timrad med källarvåning av sten. Ingången till både källaren och våningen däröver är på långväggen, som vetter mot sjön. Källaren ligger delvis ingrävd i backen mot nordväst och har en kraftig stenvägg mot sydost. Man kommer in i ett förrum, innan man når den egentliga källaren, som har tunnvalv.

Ovanför källaringången är ett utskjutande förstuparti till övervåningen. Hit har en yttertrappa lett. Vid mitt besök år 1957 hade yttertrappan ruttnat ned, och en ny dörr hade tagits upp på husets norra gavel, vars källarvåning ligger så djupt ingrävd i backen, att man utifrån med få trappsteg kommer direkt in i den timrade delen av byggnaden. Denna nya ingång har upptagits efter år 1927. Den gamla trappbyggnaden upp till övervåningen ger huset ett ålderdomligt utseende. Man kommer att tänka på senmedeltidens och 1500-talets trapphus till andra våningen i bo-

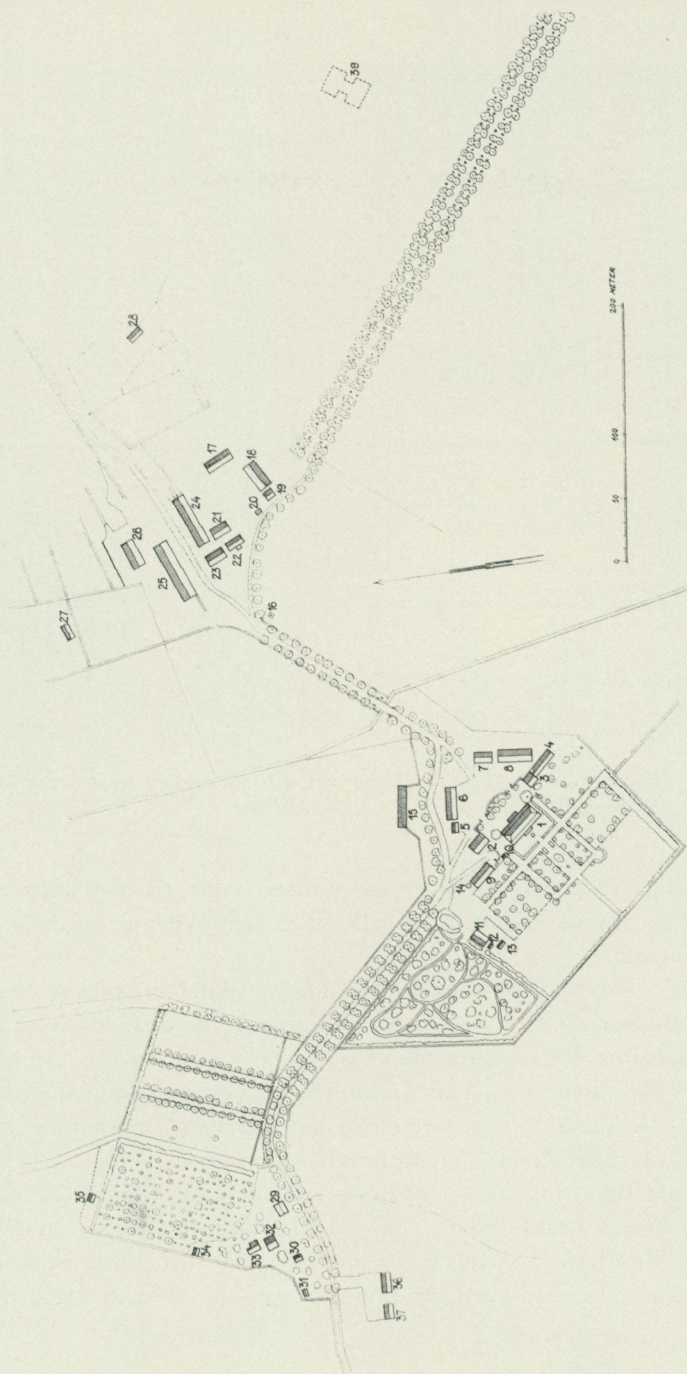
stadshus av sten. Men vi har ock direkta paralleller till timmerbodar med dylika trapphus. Ett nu förstört trapphus fanns på en bod på torpet Djupanboda i Julita socken i Södermanland. Hit hör också t. ex. ett svalgångsloft från Kyrkbyn i Lillhärdal i Härjedalen, daterat 1634 (BØGES V P 1634), nu på Jamtli, Östersund, dock är trappan nu omflyttad. Vidare har vi en portlidersbod från omkring 1700, som överförts till Murberget i Härnösand. Hit hör också, för att taga ett känt exempel, Skålmöstugan i Lima från 1800-talets förra hälft. En utlöpare av samma tradition möter också i de källarbodar som kallas källarstugor, t. ex. i Äppelbo, Rättviks och Leksands socknar.

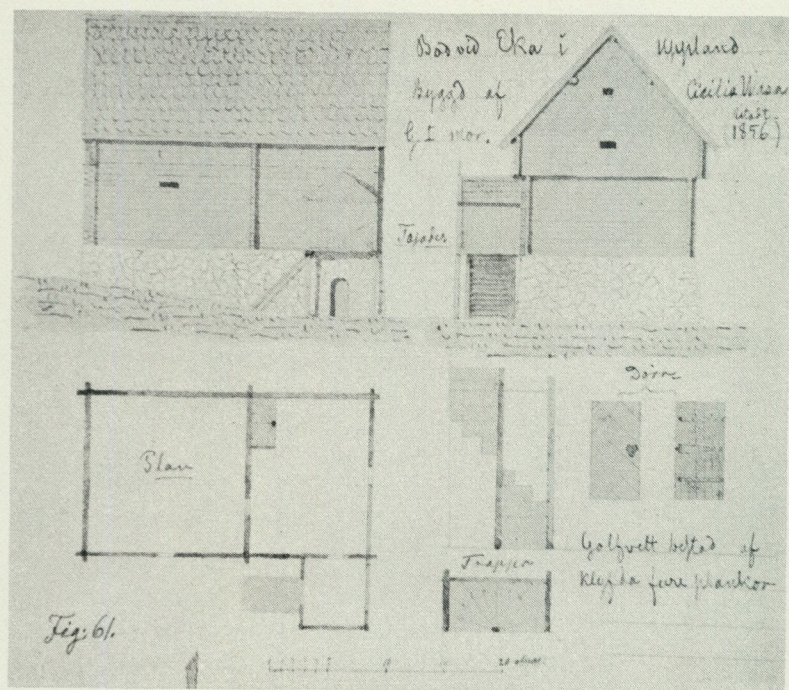
Den timrade våningen i Ekaboden har samma planindelning som källaren. Man kommer in i det mindre rummet. En dörr leder in till det större och en nyare spiraltrappa till vinden, som likaledes är delad i två rum.

Fönster finns ej. Små långsmala gluggar med järngaller har släppt in en sparsam dager. En av dessa gluggar förstördes, när man tog upp den nya dörren, att döma av planritningen från 1928. En mindre glugg utan järngaller finns på bakre långväggen i stora rummet.

Bodens mått imponerar. Den är 14 meter lång och 8,5 meter bred. Syllarna har bastanta dimensioner. Ändarna på golvtiljorna ovanför tunnvalvet sticker ut ovan syllen. Dessa ändar ser ut som tjocka bräder, beroende på urtagen för syllen, men undertill kan man känna stockens rundning. Varje golvtilja är en halv trädstam. Trädstammen har kluvits på längden, barkats och försetts med urtag för syllarna. Golvbräderna över förrummet synes ej från husets utsida. Tittar man upp i taket i källarens förrum går takbräderna i husets längdriktning. Bräderna vilar på fem underlagsstockar. Takbräderna har urtag för tre av dem och likaså urtag, där de vilar på murverket. Dessa takbräder är också halvklovor av trädstammar, men de vänder sin plana sida neråt för att bilda innertak i källarens förrum men utgör ej golv i nästa våning, ty där går golvbräderna vinkelrätt mot dem, dvs. i husets tvär-

Plan av Eka herrgård i Uppland 1927. 1—15 mangården; 16—27 fågård; 22 Cecilias bod.

"Bod vid Eka i Uppland. Byggt af Cecilia Wasa G I mor, ritadt 1856."
Mandelgrenska samlingen, Lunds universitet.

riktning. Eftersom de över förrummet vilar på tre underlagsstockar, når de endast fram till syllen och synes ej på långväggens utsida.

Boden ovan källaren är av trä. De tio understa stockvarven är timrade med en knut kallad dubbelkatt med snedhak i knutskåran och halsning. Ovan dessa stockvarv är en nyare timring, sannolikt från 1800-talets mitt. Där är knuten en vertikal dubbelhaksknut utan s. k. betta. I de två översta stockvarven förekommer även vända stockar, där den vittrade sidan vänts inåt.

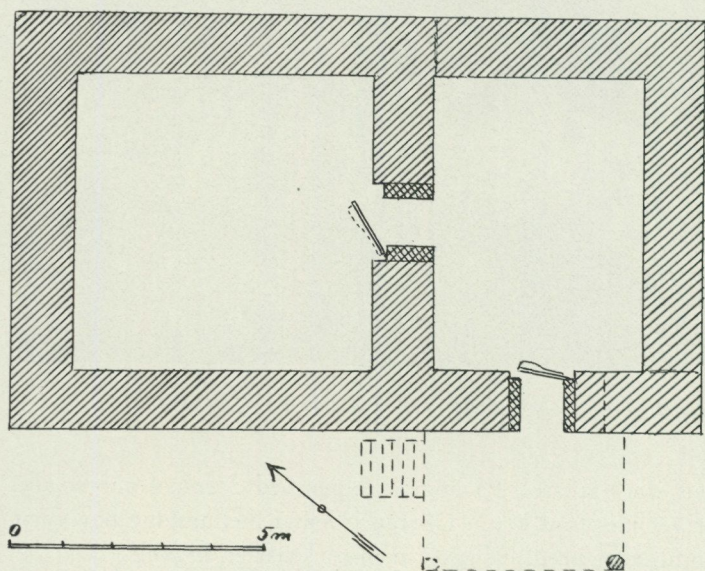
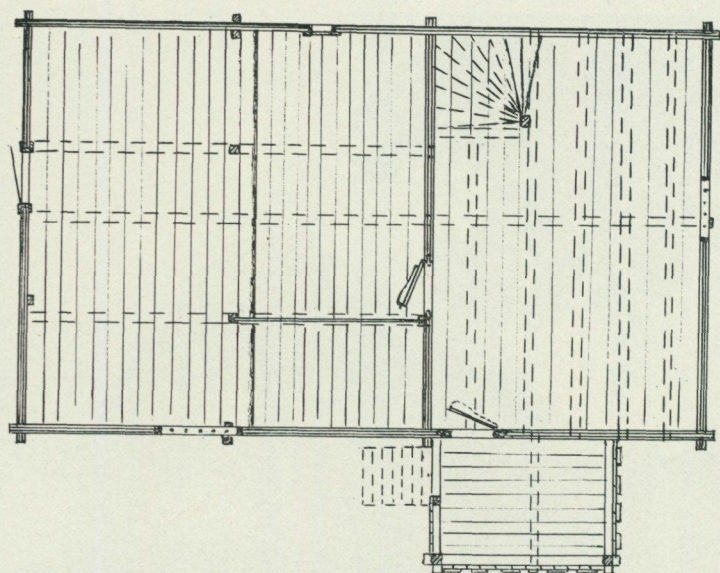
Taket bärs upp av ryggås och två sidoåsar vilande på och i gavelröstena. Ätta sparrar på vardera takfallet bildar underlag för takbräderna. Skiljeväggen mellan lilla och stora rummet i vindsvåningen har varit ett timrat röste. Det är nedrivet och er-

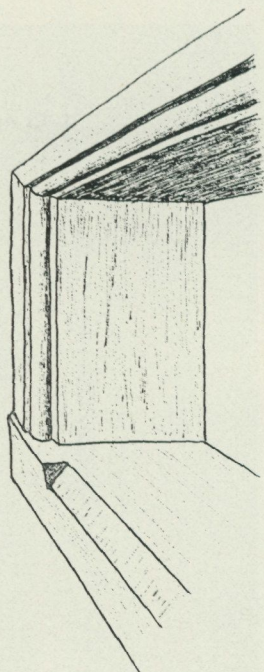
Ekaboden från söder. Foto 1927 Gösta Berg.

satt av ett slags takstol. På högra stolpen vid dörren finns året 1854 skrivet med röd krita. Dörren i denna mellanvägg har varit anmärkningsvärt bred, ca 120 cm, med kraftiga ingångsgåtar, att döma av gåtgroparna i andra stockvarvet över vindsgolvet.

Om vi bortser från den nyupptagna dörren på husets nordvästra gavel finns de ursprungliga dörrarna kvar. Dörren till källarval-

Plan av Ekaboden. Nedtill källaren, upptill våningen ovanför. Uppmätning 1957 och 1959 av Olle Homman.

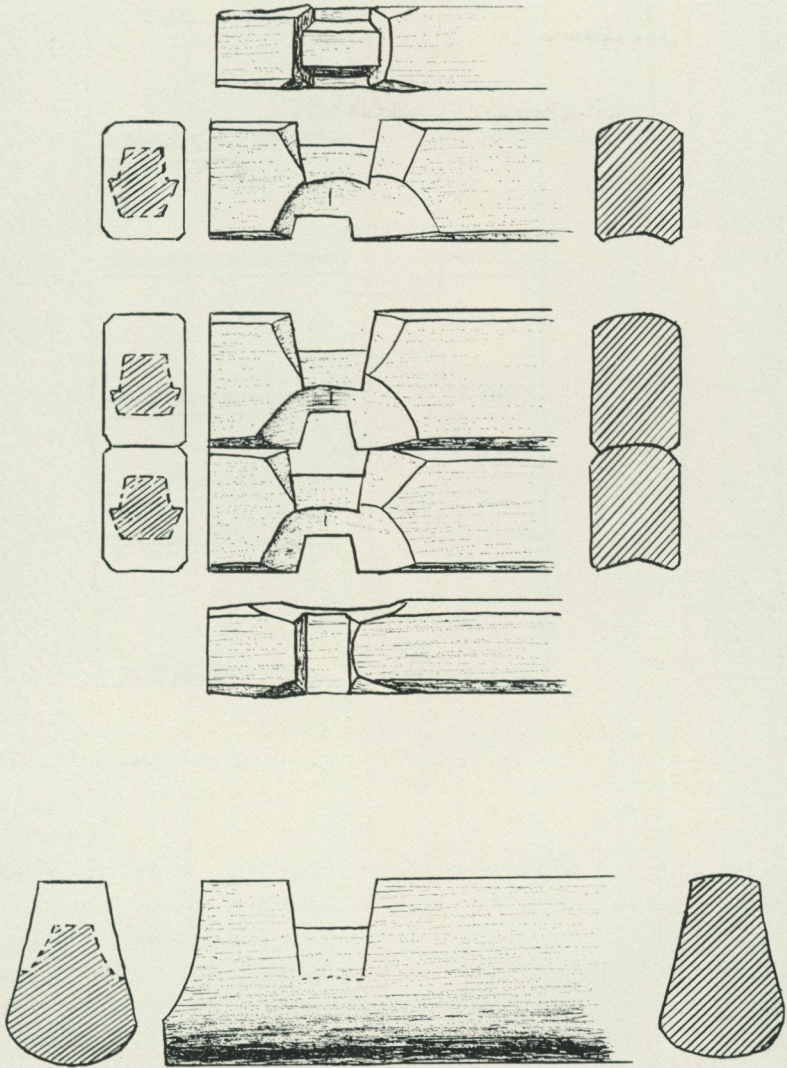
Detalj av gluggen på bakre långväggen i det stora rummet, visande det hyvelprofilerade fönsterfodret. Gluggens ljusöppning är 39 cm i horisontalmått, fodrets bredd 16 cm. Teckning 1959 av Olle Homman.

vet har en under 1600-talet vanlig brädbeklädnad. Ytterdörren till den timrade våningen sitter på sin plats. Den består av en enda tjock furuskiva, som har en nästan lika tjock brädfodring i ett slags parkettmönster, enligt vilket de mönsterbildande brädernas ändar skjuter förbi varandra i dörrens mitt. På dörrens utsida är kraftiga gångjärnsbeslag, på dess insida ett stocklås. Dörren har ej narar. Det väldiga låset och fodringen fyller nararnas funktion. Det upphöjda partiet runt nyckelhålet på dörrens utsida vittnar om att den brädfodrade dörren är ursprunglig. Här har varit ett nyckelhålsbeslag som förhindrat brädfodringens vittring. Det har haft en form, som var gängse årtiondena närmast före och efter 1600. Dörren i mellanväggen i samma våning har tagits ur dörrposterna och står nu utan funktion i ett hörn på vinden. Den är i sina tekniska detaljer lik den ovan beskrivna ytterdörren, dvs. den är gjord av en enda furuskiva utan narar

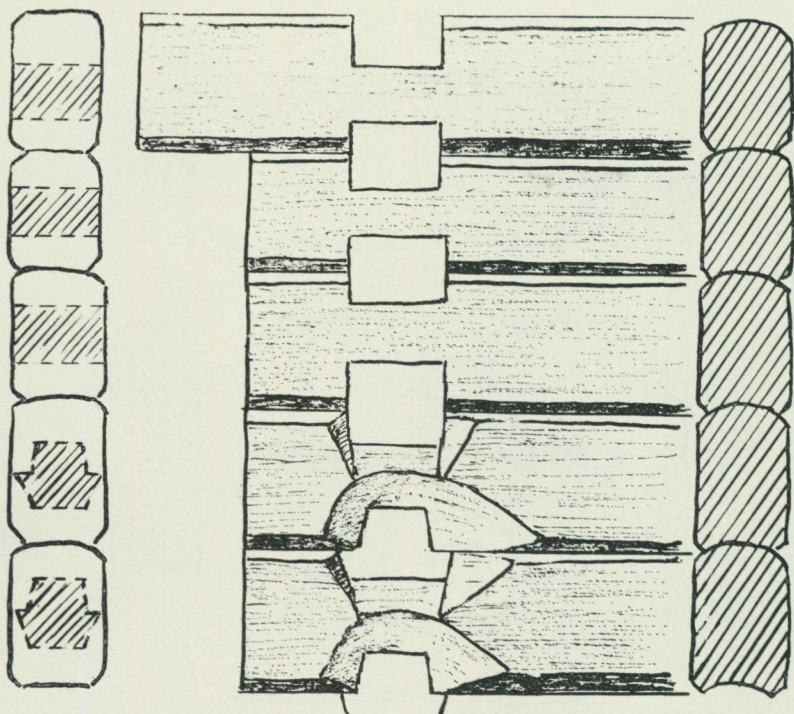

Syllen vid västra knutkedjan. S. k. dubbelkatt i knutkedjan med snedhak i knutskåran. Observera golvbräderna, som vilar på syllen; de är halvklovor, runda undertill, men avfasade där de vilar på syllen. Foto 1957 Ingalill Granlund.

med brädfodring i beskrivet mönster och försedd med stocklås. Den saknar nyckelskylt. De båda dörrarna är av allt att döma samtida med byggnaden. Stocklåset torde vara bland de största som finns att se. Dörrgåtarna är bevarade i ursprungligt skick i den timrade delen ovanpå källarsvalen. Det är en fyllnadsgåt med fjäder, som skjuter in i stockändarna. Gåtens båda ändar upptill och nedtill skjuter något förtunnade in i tröskel och överslag. Gåttypen överensstämmer i fråga om datering med bodens äldsta knuttyp.

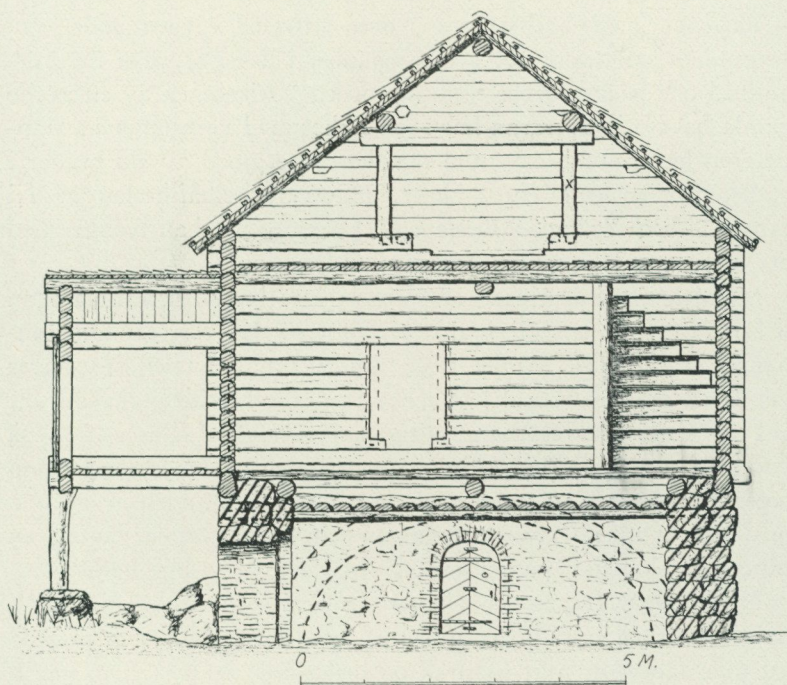
Upptill knut i mellanväggen i ursprungligt virke; i mitten knuten i de tio understa stockvarven i bodens fyra ytterhörn; nedtill marksyll i långväggarna. Teckning 1957 av Olle Homman.

Detalj av knuten i bodens nordöstra hörn. De tre översta stockarna i norra långväggen har vertikal dubbelhaksknut utan betta och är ej vittrade. Teckning 1959 av Olle Homman.

Inredningen i boden är borttagen. Spår finns i väggarna efter fasta spannmålsbingar men ej efter väggfasta sängar, som man skulle kunna vänta sig. Spiraltrappan upp till andra våningen är ombyggd, och spår efter äldre trappsteg syns i hörnet mellan mellanvägg och yttervägg. Men något stöd för den trappa, som Mandelgren ritat så omsorgsfullt, fann vi inte. Den förutsätter en timrad tvärvägg, och av någon dylik fann vi intet spår.

Undersökningen 1957 visade en byggnad, som i väsentliga drag skiljer sig från den Mandelgren ritade 1856. Skulle Cecilias bod vara ombyggd efter denna tid? För att vi skall få hållpunkter, måste Mandelgrens akribi prövas. Det är då besvärande, att det råder bristande konsekvens mellan Mandelgrens planritning och

Sektion av källarboden på Eka. Vid x är året 1854 skrivet med rödkrita. Uppmätning 1957 och 1959 av Olle Homman.

hans ritningar av långsides- och gavelfasaderna. Yttertrappan är t. ex. på planen markerad långt från väggen men på gavelfasaden nästan inpå muren. Likaså finns en ljuslugg utmärkt på planen, som saknas på gavelfasaden. På samma fasad har Mandelgren markerat en överkrkning med två stockvarvs bredd på vardera långsidan och en kraftig skugga under det utskjutande partiet på gaveln. På långsidesfasaden däremot finns ej tillstymmelse till överkrkning på gaveln. Ej ens taket skjuter ut över knutkedjan. Låt oss nu jämföra Mandelgrens ritningar med bevarade byggnadsdetaljer. Trapphusets form och placering faller först i ögonen. Intet tyder dock på att byggnadens trapphus skulle vara ändrat eller flyttat längre in på väggen eller att källaringången eller dörren ovanför skulle på något sätt ha ändrats. Tvärtom. Kon-

struktionen med bärbjälkarna, den vittrade väggen söder om trapphuset, allt talar för att byggnaden i dessa stycken är oförändrad och Mandelgrens teckning oriktig. Ritningen av en av de gamla bevarade dörrarna har föga likhet med verkligheten. Mandelgren har ritat dörren som om den vore gjord av sju bräder i stället för en enda furuplanka. Hans nyckelhålsbeslag är fri fantasi, likaså "gångjärnsbeslagen". Däremot har han lyckats med att återgiva mönstret på dörrens brädfodring.

Mandelgrens teckningar är sålunda inte bara bristfälliga utan delvis fantastiska. Hur skall detta förstås? Jag tror att sammanhanget är följande. Årtalet 1854, som vi fann på takstolen, anger det år då bodens övre del byggdes om. När Mandelgren kom dit två år efter ombyggnaden, ville han återställa eller bättra på vad som nu brast i ålder och "ursprunglighet". Romantikern vann seger över kulturforskaren. Och så tillkom teckningen av en bod med gotiskt takfall, överkragningar och ytterligare en våning, en fantastisk skapelse, som ej kan spåras i den befintliga boden.

Nu kommer frågan om vi kan datera byggnaden närmare. Vi har från år 1670 en notis, som kan röra denna bod. Det sägs då att man lade "ett nytt spåntak på den gamla boden". Om vi till att börja med jämför boden med andra byggnader från denna tid i Mälardalen, är det ej svårt att, trots att vi saknar vissa dateringsdetaljer, dock komma till klarhet om att boden i sina grunddrag är äldre än 1670. Från denna tid omkring 1670 har vi nämligen en källarbod med trapphus på långväggen vid Malmsnäs herrgård i Malms sn i Södermanland. Denna bods timring är yngre än Ekabodens. Däremot uppvisar ett svalgångsloft i Arboga, som är stadens äldsta träbyggnad, en något äldre form i knuttimringen. I intetdera av de tre ovannämnda husen finns det ringaste spår av medeltidens stil, konstruktioner eller behandling av knutar, gåtar och dörrar. Min kamrat i arbetslaget och gamle vän Olle Homman, som i nära 40 år dagligen undersökt och sysslat med träbyggnader i Sverige och har större konkret kunskap om dem än någon annan, sammanfattade resultatet av vår undersökning på följande sätt: "Ceciliaboden vid Eka kan, bortsett från ovannämnda omändringar i senare tid, med full säkerhet påstås härstamma från något av de årtionden som följer efter den medel-

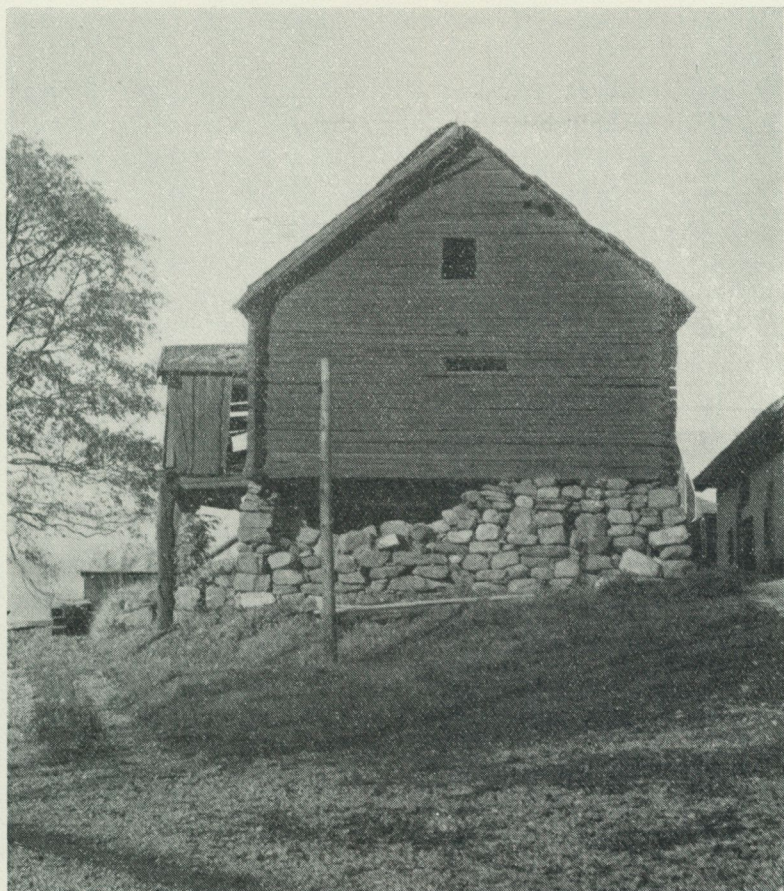
Bodens ytterdörr och gåtar, sedda från trapphuset. Omkring nyckelhålet har det nu förkomna beslaget förbindrat vittring och kvarlämnat ett upphöjt parti som utgör ett avtryck av beslagets form. Foto 1959 Ingall Granlund.

tida byggnadsstilens slut och efter övergångstidens period. Dateringen blir därför ca 1580—1600”.

En folklivsforskare har i regel anledning att nöja sig med ett sådant resultat. Exakta dateringar är vår vetenskaps krux. Svårigheten delar vi med både arkeologer och konsthistoriker. Det skrivna dokumentet är alltså det enda säkra, så snart det gäller en omedelbar datering.

Det s. k. Ekaarkivet, dvs. handlingar rörande släkten Oxenstierna till Eka och Lindö, i Uppsala universitetsbibliotek rymmer viktiga urkunder och räkenskaper rörande Eka gård. Man kan försöka möjligheten att nå ett steg längre där. Men innan vi beger oss dit, frågar vi oss: varför förknippas ett personnamn med en byggnad? Namnet kan bevara byggherrens namn. Det är väl så Cecilia av Eka, död i Blå tornet i Köpenhamn år 1522, i familje- eller ortstraditionen, så vitt jag kan finna utan grund, förknippats med boden. När ej den timrade boden når hennes tid, kanske källaren gör det? Men källaren lämnar ej någon hjälp för tidfästning, eftersom den lika väl kan vara samtidig med byggnaden som grävd tidigare. Men anknytningen till en person kan vara lös- ligare. Det räcker för namngivningen, att en ryktbar person övernattat i ett hus eller besökt det. Endast på sistnämnda sätt skulle Cecilia Vasa (1540—1627) kunna förbindas med boden, men vi har inga bevis för det. Erik Oxenstierna, friherre bl. a. till Eka, som varit anställd hos Cecilia i Rodemachern, dog 1594. Cecilia var i Rostock i januari 1597 efter att ha begivit sig på en långresa från Nederländerna föregående år. Vi vet ej mycket mer om resan än att hon besökte Polen, som hon lämnade i juli 1597. Om besök i Sverige vet vi intet. Övriga år är man bättre underlättad om hennes vistelseort. Men någon upplysning om att hon skulle ha besökt Eka har jag ej lyckats finna.

Vi har således ingen annan ledning för vårt sökande än den tidsram som dateringen av timringen givit oss, dvs. tiden 1580—1600. Först år 1595 lyckas jag påträffa boden i de ovannämnda räkenskaperna (UUB, X 284 c, 328 v och 329 r). Junker Christiern Oxenstierna av Eka har då övertagit gården efter sin fader, som avlidit året förut. ”Thän 20 Junij” är antecknat: ”Ithäm become Timermänerna som timbradee på fateburenn i siin betalning

Trots förfallet är källarboden på Eka ett ståtligt byggnadsminnesmärke. En vindskada har fallit ned och den andra har lossnat och följer snart efter. Muren i gavelväggen håller på att rasa och av trapphuset är ej mycket kvar. Foto okt. 1959 Ingalill Granlund.

Hindrik Timbrman Malt 3 t[unn]or; Siimon Timbrman Malt 3 t[unn]or; Anders Timbrman Malt 3 t[unn]or; Tommas Timberman Malt 1 t[unn]a Korn 2 t[unn]or. — — — Ithäm Hans Bengtsonn (i Husse by) som timbrade på fatebure[n] wid gården quitas aff hanns gamble affradh betalning 3 t[unn]or; Ithäm Per

Tom[m]ason bekom i timberlön Mallt 2 t[unn]or Kornn 1 t[unn]a.”

Ovannämnda fatabur kan förvisso identifieras med vår bod, som är en sexknutsbyggnad. Här arbetade alltså en timmerman vid var knut, sammanlagt sex man. Inte bara knutkonstruktionerna utan även haklaskarna på fram- och baksidan — än på ena sidan av mellanvägsknuten än på den andra — visar att hela byggnaden knutats samtidigt. En av timmermännen var från Husby, en grannby till Eka. Han tillhörde gårdens underlydande.

Bodens benämning fatabur överensstämmer också med dess från senare tid kända funktion som förvaringsbod för säd och annat. Bodväggarna särskilt på sydöstra och sydvästra sidan har många märken — otaliga små pinnhål — efter torkning av skinn eller fisk. Dessa märken finner man ofta på bodar och fatburar.

Boden är sålunda från 1500-talets sista årtionde, men jag har ej lyckats associera den med vare sig Cecilia av Eka eller Cecilia Vasa.

Med detta är min lilla undersökning slut. Syftet att presentera den i denna årsbok är ej allenast att visa, att boden kunnat tjäna folklivsforskningen i dess vetenskapliga strävan efter riktpunkter för regionala dateringar. Även kulturminnesvården torde ha intresse för byggnaden, som skulle göra det rika Uppland fattigare om den ej togs tillvara. Vid mitt besök år 1957 låg trappan till trapphuset nedruttnad. Nu år 1960 håller även golvet i trapphuset på att förintas. Förfallet sprider sig snabbt. När skall vi i Sverige få en kulturminnesvård med ekonomiska möjligheter att vidmakthålla kulturmonument eller åtminstone ge ägaren det pekuniära stöd som erfordras för att kunna vårda och bevara äldre byggnader, som bostadslänenämnder betraktar som en stygelse men som utgör en del av vår historia?